

Տեխնոլոգիական
Ամբողջական
Վերարտադրողական
Ուսուցողական
Շարունակական

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՏԱՎՈՒՇԻ ՄԱՐԶԻ ԶԲՈՍԱՇՐՋՈՒԹՅԱՆ
ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳ
2019-2024

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ 3

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ 4

ՏԱՎՈՒՇԻ ՄԱՐԶԻ ԶԲՈՍԱՇՐՋԱՅԻՆ ՆԵՐՈՒԺԸ 5

ՏԱՎՈՒՇԻ ՄԱՐԶԻ ԶԲՈՍԱՇՐՋՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ 9

ՏԱՎՈՒՇԻ ՄԱՐԶԻ ԶԲՈՍԱՇՐՋՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՍԿԶԲՈՒՆՔՆԵՐԸ, ՆՊԱՏԱԿՆԵՐԸ, ՄՈՏԵՅՈՒՄՆԵՐԸ..... 10

ՏԱՎՈՒՇԻ ՄԱՐԶԻ ԶԲՈՍԱՇՐՋՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ 13

ՏԱՎՈՒՇԻ ՄԱՐԶԻ ԶԲՈՍԱՇՐՋՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԱՌԱՆՅՔԱՅԻՆ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ ԵՎ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐԸ 15

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ 18

Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Ժամանակակից զբոսաշրջությունը համաշխարհային մակարդակով համարվում է տնտեսության արագ և դինամիկ զարգացող ճյուղերից մեկը, որին ներկայում բաժին է ընկնում համաշխարհային ՀՆԱ 10,4%-ը, իսկ տարեկան ՀՆԱ-ում մասնաբաժնի ավելացումը միջինում տատանվում է 4%-ի սահմաններում: Զբոսաշրջության ոլորտում համաշխարհային մասշտաբով աշխատում է շուրջ 313 մլն մարդ կամ աշխարհում յուրաքանչյուր 10 աշխատակցից մեկը: Միջազգային զբոսաշրջիկների քանակը տարեկան միջինում ավելանում է 3,3%-ով, իսկ 2018 թ. այն հասել է 1,4 միլիարդի [15], ինչի արդյունքում էլ զբոսաշրջությունը տարածաշրջանային և տեղական մակարդակներում նույնպես դառնում է տնտեսության զարգացման գերակա ուղղություն, այդ թվում և ՀՀ-ում:

Արդեն շուրջ մեկ տասնամյակ է զբոսաշրջությունը համարվում է ՀՀ տնտեսական զարգացման գերակա ուղղություններից մեկը, որին բաժին է ընկնում ՀՀ ՀՆԱ շուրջ 4,4%-ը (477,7 մլն ԱՄՆ դոլար՝ 2017թ.), իսկ 2018-2028 թթ համար կանխատեսվում է տարեկան 4,2% աճ, 2028 թ. 8,5 % (784,3 մլն ԱՄՆ դոլար) ՀՆԱ մասնաբաժնով: Զբոսաշրջության ոլորտը ՀՀ-ում ապահովում է 44 500 աշխատատեղ (2017թ.)՝ 2018-2028 թթ համար տարեկան 1,4% աճի կանխատեսմամբ, իսկ 2028 թ.՝ 52 000 աշխատատեղի ապահովմամբ: 2017 թ. այցելուների կողմից ապահովվող արտահանման բաժինը կազմել է ՀՀ ընդհանուր արտահանման ծավալի 29,2%-ը (1,092.4 մլն ԱՄՆ դոլար), որը 2018-2028 թթ. համար կանխատեսվում է 3,2 % տարեկան աճ ծավալով՝ 2028 թ. 27,5 % մասնաբաժնով (1,754.5 մլն ԱՄՆ դոլար): Այս ցուցանիշների նման վիճակը պայմանավորված է ՀՀ ներգնա զբոսաշրջիկների քանակի ավելացմամբ. 2018 թ. այն կազմել է ավելի քան 1,6 մլն զբոսաշրջիկ, որը շուրջ 13 անգամ գերազանցում է 2000 թ. գրանցված արդյունքը [15]:

Տավուշի մարզը համարվում է զբոսաշրջության զարգացման մեծ ներուժ և լայն շուկա ունեցող մարզ, որի իրական զբոսաշրջային շուկան գնահատվում է տարեկան մոտ 300 000 զբոսաշրջիկ՝ կազմակերպված(13%) և ինքնակազմակերպ(87%) այցելությունների տեսքով [8]:

Այս հայեցակարգը ստեղծվել է Տավուշի մարզպետարանին կից Զբոսաշրջության զարգացման աշխատանքային խմբի կողմից, որի կազմը ձևավորվել է պետություն - կրթական/գիտական հաստատություն - մասնավոր հատված - միջազգային կազմակերպություն քառանկյունու ներկայացուցիչներից:

Ն Ե Ր Ա Ծ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

Մարդկային ցանկացած գործունեության հաջողության գրավական է համարվում այդ գործունեության իրականացման գաղափարական հիմքի և սկզբունքների հստակեցումը: Այս հայեցակարգի համար նման հիմք է ընդունվում կայուն զարգացման գաղափարախոսությունը և կայուն զբոսաշրջության սկզբունքները, որոնց շրջանակներում ձևակերպվել է Տավուշի մարզի զբոսաշրջության զարգացման հետևյալ տեսլականը, առաքելությունը, նպատակները և խնդիրները, որոնք բխում են նմանատիպ գործընթացների կազմակերպման համաշխարհային և ազգային մոտեցումներից:

Տեսլական

Զբոսաշրջությունը Տավուշի մարզում պետք է լինի տեխնոլոգիական, ամբողջական, վերարտադրողական, ուսուցողական և շարունակական, իսկ Տավուշի մարզը զբոսաշրջության տեսանկյունից պետք է լինի տեղական, տարածաշրջանային և համաշխարհային նշանակության կայուն զբոսաշրջային դեստինացիա¹:

Տեխնոլոգիական – մարզի զբոսաշրջության զարգացումը պետք է կապված լինի ժամանակակից տեխնոլոգիաների (համակարգչային, տեղեկատվական) հետ:

Ամբողջական – զբոսաշրջությունը պետք է դիտարկել որպես համակարգ և համակարգի տարր:

Վերարտադրողական – զբոսաշրջության զարգացումը պետք է հանգեցնի ինքնավերարտադրվող զբոսաշրջային ինդուստրիայի բաղադրիչների ձևավորմանը և զարգացմանը և չխախտի տեղական մշակութային և բնական համակարգերի ինքնավերարտադրման հատկությունները:

Ուսուցողական – զբոսաշրջային ցանկացած գործունեություն պետք է հիմնվի կրթության վրա և ունենա կրթական բաղադրիչ:

Շարունակական – զբոսաշրջային ցանկացած գործունեություն պետք է ունենա երկարաժամկետ նպատակներ և զարգացման ռազմավարություն:

Առաքելություն

Աջակցել Տավուշի մարզում զբոսաշրջային գործունեության մեջ ներգրավված շահագրգիռ տեղական/մարզային կողմերին իրենց գործունեության զարգացումը իրականացնել կայուն զբոսաշրջության սկզբունքների շրջանակներում:

Նպատակ

Ստեղծել գաղափարական և մոտեցումների ընդհանուր հիմք մարզի զբոսաշրջության ոլորտի զարգացման համար որոշումներ կայացնող կողմերի (տեղական, ազգային, միջազգային) գործողություններն ուղղորդելու նպատակով:

Խնդիրներ

1. Նպաստել զբոսաշրջության ոլորտում որոշումների կայացման արդյունավետության բարձրացմանը:
2. Բարձրացնել մարզի միջազգային և ներքին զբոսաշրջային իմիջը:
3. Խթանել մարզում զբոսաշրջային մշակույթի զարգացմանը:
4. Խթանել նորարարական գաղափարների ստեղծմանը և զարգացմանը:

---

¹Ներկայում գոյություն ունեն զբոսաշրջային դեստինացիաների բազում սահմանումներ [10;13]:Այդ սահմանումների ընդհանրացումով կարելի է ասել, որ զբոսաշրջային դեստինացիան ընկալվում է որպես աշխարհագրական կամ վարչական սահմաններով տարածք, որտեղ զբոսաշրջիկն անց է կացնում իր ժամանակը և, որն ունի զբոսաշրջային ռեսուրսներ ու անհրաժեշտ զբոսաշրջային ենթակառուցվածքներ: Բսկ կայուն զբոսաշրջային դեստինացիան այնպիսի տարածք է (երկիր, մարզ, քաղաք, գյուղ, համայնք, բնության հատուկ պահպանվող տարածք և այլն), որը զարգանում է կայուն զբոսաշրջության սկզբունքներին և նպատակներին համապատասխան:

ՏԱՎՈՒՇԻ ՄԱՐԶԻ ԶԲՈՍԱՇՐՋԱՅԻՆ ՆԵՐՈՒՇԸ

Աշխարհագրական դիրքը: Տավուշի մարզը գտնվում է ՀՀ ներկա տարածքի և Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևելյան մասում: Հարավում և հարավ-արևելքում սահմանակից է ՀՀ Գեղարքունիքի և Կոտայքի, արևմուտքում՝ Լոռու մարզերին, հյուսիսում՝ Վրաստանի Հանրապետությանը (50 կմ սահման), արևելքում և հյուսիս-արևելքում՝ Ադրբեջանի Հանրապետությանը (350 կմ սահման): Մարզով ձգվում են 146 կմ միջպետական, 253 կմ հանրապետական նշանակության ճանապարհներ: Աղստևի ձորով է անցնում Իջևան-Հրազդան երկաթուղու 70 կմ-ոց հատվածը (ներկայում չի գործում): Հյուսիսային սահմանի երկայնքով՝ Դեբեդի ավով, անցնում է Երևան-Թբիլիսի երկաթուղու 7 կմ-ոց հատվածը [16]:

Տավուշի մարզն իր մեջ ներառում է պատմական Հայաստանի 4 աշխարհների գավառներ ու գավառամասեր: Մարզի տարածքի հյուսիսային մասը (Նոյեմբերյանի տարածաշրջան) հիմնականում համապատասխանում է Գուգարքի Կողբափոր, կենտրոնական և արևմտյան մասերը (Իջևանի տարածաշրջան)՝ Կայեն և Կանգարք գավառներին: Հարավային մասը՝ (Դիլիջան) մտել է Այրարատ աշխարհի Վարաժնունիք գավառի մեջ, իսկ արևելյան մասի՝ (Շամշադինի տարածաշրջան) բնակավայրերն ու հնավայրերը հիշատակվում են Ուտիք աշխարհի Փառիսոս և Արցախ աշխարհի Քուստի գավառներում: Ուտիքի մեջ է մտել մարզի տարածքի հյուսիսարևելյան՝ ավելի փոքր մասը (դա համընկել է Ուտիքի Տավուշ գավառի հետ, որի անունն էլ վերցրել է մարզը) [6;7]:

Այսպես, մարզն ընդգրկում է Իջևանի, Նոյեմբերյանի և Բերդի (Շամշադինի) նախկին տարածաշրջանները և համարվում է Հայաստանի Երրորդ Հանրապետության 10 մարզերից մեկը, որը մարզի կարգավիճակ է ստացել 1995թ.: Տավուշի մարզկենտրոնն է Իջևան քաղաքը: Մարզի տարածքը կազմում է 2704 քկմ [16]:

Բնությունը: Տավուշի մարզն իր աշխարհագրական դիրքի շնորհիվ աչքի է ընկնում բնության բազմազանությամբ:

Լեռնագրությունը: Ֆիզիկաաշխարհագրական առումով Տավուշի մարզը գտնվում է Հայկական լեռնաշխարհի խոշոր լեռնագրական միավոր Փոքր Կովկասի լեռնահամակարգի արտաքին շարի՝ Գուգարաց, Միափորի լեռնաշղթաների և նրանց լեռնաբազուկների (Ոսկեպար, Մթնասար, Իջևան, Պայտասար, Հախում, Կենաց, Տավուշ, Խնձորուտ) վրա [5]: Դրանցից կենտրոնական դիրք է գրավում Գուգարաց լեռները, որոնք բնական ջրբաժան են Կուր գետի Դեբեդ և Աղստև վտակների միջև: Մարզի ռելիեֆի բնորոշ գծերից են ուղղաձիգ քարափային լանջերը, սեղանաձև լեռնակատարները (հատկապես Իջևանի տարածաշրջանում), 200-600 մ խորությամբ ձորերն ու կիրճերը, խիստ մասնատված մակերևույթը (տիրապետող են 12°-ից բարձր թեքության լանջերը): Տարածքի մեծ մասն ունի 800-1700 մ բարձրություն: 2000 մ և ավել բարձրության տարածքները կազմում են մարզի ընդհանուր տարածքի ընդամենը 5-10%, իսկ ցածրադիր գոտին կազմում է մարզի տարածքի մոտ 15%-ը: Մարզի ցածրադիր կետը (Դեբեդավան գյուղ) գտնվում է ծովի մակարդակից 379 մ բարձրության վրա, իսկ բարձրադիր կետը՝ Մուրղուզ լեռը՝ 2993 մ [1;5]:

Բուսական և կենդանական աշխարհը: Չնայած մարզի ոչ բարձադիր լինելուն, մարզում հանդիպում են լանդշաֆտային 5 գոտիներ՝ հետանտառային, անտառային, մարգագետնատափաստանային, մերձալպյան, ալպյան [1]: Թվարկված գոտիների բուսակենդանական աշխարհի թվաքանակով և բազմազանությամբ առանձնանում է անտառային գոտին, որը կազմում է մարզի տարածքի շուրջ 40,3%-ը (ՀՀ անտառային ֆոնդի շուրջ 30%-ը) և այս ցուցանիշով Տավուշը համարվում է ՀՀ ամենաանտառապատ մարզը [16]: Հիմնական ծառատեսակներն են հաճարենին, կաղնին, բոխին, լորենին, հացենին, թխկին, կեչին, գիհին, ընկուզենին և անտառային հատապտղավոր բույսերը (հոնի, վայրի տանձենի և խնձորենի, տխլենի և այլն): Մարզը հարուստ է նաև բազմաթիվ թեյաբույսերով՝ մասրենի, ուրց, դաղձ և այլն: Կենդանական աշխարհը նույնպես բազմազան է: Մարզում տարածված են կովկասյան եղջերուն, բժավոր եղջերուն, եվրոպական այծյամը, գորշ արջը, այծյամը, նապաստակը, գայլը, աղվեսը, լուսանը, գորշուկը, կզաքիսը, սկյուռը, փոքրսուղը, եղնիկը,

վարազը և այլն: Մարզում տարածված են նաև տարբեր թռչնատեսակներ՝ սուզակներ, բադեր տառեխներ, որորներ, կկուներ, բու, այծկիթ և այլն [5]²:

Քանի որ բուսականության աշխարհի մի մասը գրանցված է ՀՀ Կարմիր գրքում, այդ իսկ պատճառով մարզում ստեղծվել են նաև բնության հատուկ պահպանվող տարածքներ (ԲՀՊՏ), այդ թվում՝ մեկ ազգային պարկ (Դիլիջանի), 5 արգելավայր (Իջևանի, Արջատիլենու, Գանձաքարի-Վերին Աղդանի, Գետիկի, Ջիկատարի) և 2 դենդրոպարկ (Իջևանի դենդրոպարկ, Բերդի սորաններ): ԲՀՊՏ-ները կազմում են մարզի ընդհանուր տարածքի շուրջ 12%-ը [1;2]:

Կլիման: Տավուշի մարզի կլիման բարեխառն է՝ չափավոր տաք ամառներով և մեղմ ձմեռներով, իսկ հյուսիսային և հյուսիս-արևելյան ցածրադիր գոտիներն աչքի են ընկնում չոր մերձարևադարձային կլիմայով: Մարզն ունի մեղմ կլիմա, թթվածնով հարուստ լեռնային մաքուր և բուժիչ օդ: Ընդ որում, լեռնագրական առանձնահատկություններով պայմանավորված, մարզի հարավային և հյուսիսային մասերը կլիմայական պայմանների առումով բավականին տարբերվում են: Հյուսիսային մասերում ձմեռը տաք է, սակավաձյուն, ամպամած օրերը՝ քիչ: Հունվար ամսվա միջին ջերմաստիճանը՝ 0.0-0.5°C է: Ամռանը բավական շոգ է, հուլիսի ամսվա միջին ջերմաստիճանը կազմում է 23-24°C, բացարձակ առավելագույնը հասնում է 36°C -ի: Տեղումները տարվա ընթացքում կազմում են 500-600 մմ: Մարզի հարավային մասերում օդի տարեկան միջին ջերմաստիճանը կազմում է 6-7°C: Ձմռանը ցրտերը չափավոր են, հունվար ամսվա միջինը կազմում է -5°C: Ամռանը զով է, շոգը՝ չափավոր (32°C): Մթնոլորտային տեղումների տարեկան քանակը կազմում է 600-750 մմ [5]:

Մարզում ձնածածկույթի հզորությունը տնտեսապես օգտագործելի բարձրություններում տատանվում է 10-75 սմ-ի սահմաններում: Մարզում է դիտվել ՀՀ-ում ամենաշատ ամպամած օրերի քանակը՝ 64 օր (Իջևան): Արևափայլի տարեկան տևողությունը 1900-2000 ժամ է: Մարզում դիտվում են տարվա 4 եղանակները:

Ջրագրությունը և բալնոլոգիական ռեսուրսները: Մարզի ջրագրական ցանցը պատկանում է Կուր գետի ավազանին: Խոշոր գետերից են հարավ-արևմուտքից հյուսիս-արևելք հոսող Աղսուրը և ծայր հյուսիս-արևմուտքում փոքր ավազան զբաղեցնող Դեբեդը: Մյուս գետերից առանձնանում են Ոսկեպարը, Հախումը, Տավուշը, Խնձորուտը: Մարզում կան նաև լճեր՝ Պարզ, Ժանգոտ, Գոշի լիճը: Մարզը հարուստ է նաև հանքային ջրերով: Մարզում կան նաև ջրվեժներ. Խնձորուտի վրա է գտնվում 15 մ բարձրությունից թափվող Շառաչ ջրվեժը (Բայդուշի ձորում): Խաչաղբյուր գետի վրա՝ Ենոքավան գյուղից 3 կմ հեռավորության վրա է գտնվում Լաստիվեր ջրվեժը:

Մարզը հարուստ է նաև հանքային բուժիչ ջրերով, որոնցից հիմնականում օգտագործվում են միայն Դիլիջան քաղաքի շրջակայքում գտնվողները (Դիլիջան Ֆրոլովա, Թթու ջուր), հայտնի են նաև Ակնաղբյուրի, Վազաշենի, Ոսկեպարի, Բլդանի հանքային ջրերը: Մարզում են գտնվում թվով 5 ջրամբարներ՝ Ջողազի (45 մլն խմ), Հախումի (12 մլն խմ), Տավուշի (5 մլն խմ), Այգեձորի (4 մլն խմ) և Խաչթառակի (0.12 մլն խմ), որոնք հիմնականում օգտագործվում են ոռոգման նպատակով: Ջողազի ջրամբարը չի օգտագործվում սահմանային լինելու պատճառով, մնացած ջրամբարները ևս սահմանային են և մասամբ են օգտագործվում[2]:

Բնության հուշարձաններ: Մարզը հարուստ է նաև բնության հուշարձաններով, որոնք ըստ ծագման բաժանվում են երկու խմբի՝ կենսաբանական և երկրաբանա-գեոմորֆոլոգիական: Կենսաբանական խմբի մեջ մտնող հայտնի հուշարձաններից են՝ Մարիգյուղի սուսի, Վ. Մամիկոնյանի կաղնի, Անտառի արքա (Դիլիջանում), Ջորականի սուսի [6]:

Իսկ երկրաբանա-գեոմորֆոլոգիական խմբի հայտնի հուշարձաններից են՝ Չինչինի սանդղափուլ քարափները, կվարցային պլազիոպորֆիրների սյունաձև անջատումները,

---

² Մարզում հանդիպող բույսերից շուրջ 50-ը և թվարկված կենդանիների զգալի մասը գրանցված են ՀՀ Կարմիր գրքում [3]:

Փայտասարի և Լաստիվերի քարանձավները, Գետահովտի մամռապատ ժայռը, Սոլլաքարի ժայռը, Քարաբլիթի ժայռը և այլն:

Տնտեսությունը: 2018թ.-ին ՀՀ Տավուշի մարզի տնտեսության հիմնական հատվածների տեսակարար կշիռները ՀՀ համապատասխան ճյուղերի ընդհանուր ծավալում կազմել են՝ արդյունաբերություն՝ 0,8%, գյուղատնտեսություն՝ 4,4%, շինարարություն՝ 3,9%, մանրածախ առևտուր՝ 2,5%, ծառայություններ՝ 1,0% [16]:

Մարզը հանրապետության վառ արտահայտված գյուղատնտեսական շրջաններից է: Մարզի հիմնական գյուղատնտեսական հողերը կազմում են վարելահողերը՝ 25588,4 հա, արոտավայրերը՝ 63065,6 հա ու խոտհարքները՝ 9401,3 հա: Անասնաբուծության մեջ առաջատար ճյուղեր են համարվում խոշոր եղջերավոր անասնաբուծությունն ու խոզաբուծությունը, իսկ բուսաբուծության մեջ՝ հացահատիկային մշակաբույսերի մշակությունն ու խաղողագործությունը: Վերջին տարիներին իրագործված բազմաթիվ խթանող գյուղատնտեսական ծրագրերի շնորհիվ մեծ զարգացում է ապրում պտղաբուծությունը, ինչով մարզը նախկինում մեծ համբավ է վայելել: Տարեցտարի զարգացում է ապրում նաև մեղվաբուծությունը [2;16]:

Մարզի տնտեսության առաջատար ճյուղը մշակող արդյունաբերությունն է: Առավել զերակշռող են սննդի արդյունաբերությունը և փայտամշակումը: Մարզում արտադրվող արդյունաբերական արտադրանքից արտաքին շուկա են հանվում գինիներ, պահածոներ, հանքային ջուր, քարե և փայտե, վերջերս նաև տեքստիլ արտադրատեսակներ:

Մարզի հիմնական գործատուները համարվում են՝ «Իջևանի Բենտոնիտ» ԲԲԸ (հանքարդյունաբերություն), «Քարարտ» ՍՊԸ (քարի վերամշակում), «Իջևանի օդու, գինու և պահածոների գործարան» (օդու, գինու և պահածոների արտադրություն), Երևանի «Արարատ» կոնյակի գործարանի Բերդի մասնաճյուղ (կոնյակի սպիրտի արտադրություն), «Տավուշտեքստիլ» ՍՊԸ (կարի ֆաբրիկա), Դիլիջանի հանքային ջրերի գործարան (հանքային ջրերի գործարան), «ԴԻԼԻ» ՍՊԸ (անասնապահություն և կաթի վերամշակում), «Մասիս ստրակո» ՍՊԸ (ծխախոտի վերամշակում) [2]:

Բնակչությունը: Տավուշի մարզը հանդիսանում է ՀՀ ոչ խիտ բնակեցված մարզերից մեկը: Մարզի բնակչությունը կազմում է 123 500 մարդ (2018 թ.), որից քաղաքային՝ 42,3%, գյուղական՝ 57,7%: Մարզում կան 5 քաղաք և 61 գյուղ, 24 համայնք (2018 թ.): Մարզի 47 բնակավայրեր սահմանամերձ են Ադրբեջանին և ունեն ռազմավարական կարևոր նշանակություն: Միննույն ժամանակ մարզի բնակչության շուրջ 30% գտնվում է 2 բնակավայրերում՝ Իջևան և Դիլիջան քաղաքներում: Տղամարդիկ կազմում են բնակչության 47,9%-ը, կանայք՝ 52,1%-ը: Տավուշի մարզի տնտեսապես ակտիվ բնակչության քանակը կազմում է 65,3%: Մարզում գործազրկության մակարդակը զգալիորեն ավելի ցածր է քան միջին հանրապետական ցուցանիշը, սակայն այդ ցուցանիշը երիտասարդության համար զգալիորեն ավելի բարձր է, քան միջին հանրապետականը: Զբաղվածության մակարդակը զգալիորեն ցածր է քաղաքային համայնքներում: Ինչը բացատրվում է նրանով, որ բարձր զբաղվածություն ապահովողն է հիմնականում գյուղատնտեսությունը, որում զբաղվածների թիվը գերազանցում է 30 000-ը [2;16]:

Կրթություն և մշակույթ: Մարզում 2018 թ. դրությամբ գործում է 63 պետական նախադպրոցական, 81 պետական հանրակրթական հաստատություն: Տավուշի մարզում գործում է ՀՀ կրթության և գիտության նախարարության ենթակայությամբ գործող մեկ (1) նախնական (արհեստագործական) և վեց (6) միջին մասնագիտական ուսումնական հաստատություններ: ՀՀ Տավուշի մարզում գործում է պետական ԲՈՒՀ-երի 2 մասնաճյուղ՝ Երևանի պետական համալսարանի Իջևանի մասնաճյուղը և Երևանի գեղարվեստի պետական ակադեմիայի Դիլիջանի մասնաճյուղը: 2014թ. սեպտեմբերից գործում է «Դիլիջան ինտերնեյշնլ սքուլ օֆ Արմենիա» միջազգային դպրոցը, իսկ 2013թ. սեպտեմբերից՝ «Այր» դպրոցների ընտանիքին պատկանող Դիլիջանի կենտրոնական դպրոցը: Տավուշի մարզում գործում են արվեստի 1 պետական քոլեջ (կրթության նախարարության ենթակայությամբ), 11 երաժշտական, գեղարվեստի և արվեստի 5 դպրոց, 32 մշակույթի տուն և ակումբ, 1 մարզային

և 65 քաղաքային ու գյուղական գրադարան, 4 զբոսայգի, 1 մշակույթի և ժամանցի կենտրոն («Ավանդույթ» ՓԲԸ), 2 պատկերասրահ (Իջևան, Դիլիջան), ժողովրդական նվագարանների 4 համույթ, 4 թանգարան (Դիլիջանի երկրագիտական, Կողբի, Բերդի պատմության և կենցաղի, Իջևանի պատմաերկրագիտական թանգարաններ), «Դիլիջան» կոմպոզիտորների ստեղծագործական տուն (գործում է մասնակի) [2;16]:

Պատմամշակութային ռեսուրսները: Տավուշի մարզը հարուստ է նաև պատմամշակութային օբյեկտներով, որոնց շարքին են դասվում *ամրոցները և բերդերը* (Տավուշ, Մանթաշ, Բուդուր, Գավարզին, Գագա, Բերդաքար, Ուզունթալայի դիտաշտարակ ամրոցաձև շենք, Թանիկ, Աղջկաբերդ, Աշոտ Երկաթ, Կայան, Բերդավան), *էկեղեցիները և վանքերը* (Հաղարծին, Առաքելոց, Դեղձուտ, Սամսոն, Սրվեղ, Կիրանց, Մակարավանք, Ջուխտակ վանք, Մաթոսավանք, Գոշավանք, Մորու ձոր կամ Ծովզ վանք, Շիմուրադի վանք, Վարագավանք, Կապտավանք, Աղավնավանք, Խորանաշատ վանական համալիր), *խաչքարերը և մահարձանները* (Կիրանց, Բերքաբեր, Գանձաքար, Գոշ, Հաղարծին, Քնած խաչքարեր՝ Բերդում, Միսիթար Գոշի մահարձան), *քարավանատները* (Առաքելոց գյուղատեղի), կամուրջները (Սալահ, Սրանոց), *արհեստները* (գորգագործություն, ասեղնագործություն, ժանեկագործություն, փայտամշակություն, քարագործություն-քանդակագործություն, գինեգործություն), *տոներ-ավանդույթներ* (Վարդավառ, Նուրի-նուրի, Չոբանի օր, Եդի օրեր), խաղերը (Ջջլախտի (տղաների խաղ), Կլասի, Կոխ, Քարկտիկ (տյապկի), Թելով խաղ, Սիբրի, Պարան (2+1), Չիլկի, Իշկտրուկի), *հնավայրերը* (Հովք), *խոհանոցը* (հոնասպաս, դոմաքաշովի, ուրցի խորոված, կոնչոլ, լոբիով սպաս, փթռուկ, մոխոխ, գառան արյուն, գառան խաշլամա, խաշիլ, խաթխաշ, ճմբուռ, և այլն) [1;6;7;8]:

Ջրոսաշրջային ենթակառուցվածքները և առաջարկները: Մարզի զբոսաշրջային հիմնական ենթակառուցվածքների շարքին են դասվում գիշերակացի և սննդի կազմակերպման ձեռնարկությունները, հանգստի կազմակերպման համալիրները և տարածքները (հանգստի գոտիներ, համալիրներ): Տավուշի մարզում ներկայում գործում է շուրջ 130 գիշերակացի ձեռնարկություն (44 հյուրանոց և 86 հյուրատուն), որոնցից 60%-ը գտնվում է Դիլիջանի, 18%-ը Իջևանի, 14%-ը Նոյեմբերյանի, 8%-ը Բերդի տարածաշրջանում: Տավուշի մարզում գործում է շուրջ 104 սննդի կազմակերպման ձեռնարկություն (71 ռեստորան, 33 սրճարան), որոնցից 37%-ը գտնվում է Դիլիջանի, 28%-ը Իջևանի, 24%-ը Նոյեմբերյանի, 12%-ը Բերդի տարածաշրջանում: Մարզում գործում են նաև հանգստի կազմակերպման 6 համալիրներ (Պարզ լիճ, Քարի լիճ, Լաստիվեր, Ապագա ռեզորթ, Ալանդ ռեզորթ, Մենուա) և մոտ երեք տասնյակ հանգստի գոտիներ (Աղսոն գետի հովտում): Մարզում յուրահատուկ զբոսաշրջային ենթակառուցվածք են առողջարանները, որոնցից ներկայում գործում է միայն «Լեռնային Հայաստան»-ը (Դիլիջան քաղաքում, ՊՆ ենթակայության): Բացի վերոնշյալից մարզի զբոսաշրջային առաջարկները ներկայանում են նաև էկոլոգիական երթուղիների (Դիլիջանի տարածաշրջան), լեռնահեծանվային երթուղիների (Դիլիջանի տարածաշրջան), քայլարշավային արահետների (Դիլիջանի, Բերդի, Իջևանի տարածաշրջաններ) և Տրանսկովկասյան արահետի (հիմնականում Դիլիջան ազգային պարկի տարածքում), ձիարշավների (հիմնականում Իջևանի տարածաշրջան) տեսքով: Յուրահատուկ զբոսաշրջային առաջարկներ են Աչաջուր գյուղում նորաբաց գինու բակը և տարբեր բնակավայրում տեղացի բնակիչների կողմից արտադրվող տարատեսակ հուշանվերները: Տավուշի մարզում կազմակերպվում են նաև փառատոններ (Ենոքավանում՝ Հայհույս և Յելլ Էքստրիմ, Դիլիջանում՝ Բարդ ու Արվեստների և արհեստների, Բերդում՝ Մեդրի և հատապտղի, Իջևանում՝ Հայկական էքստրիմ փառատոն): Հաղարծին վանական համալիրը բացի պասիվ-ճանաչողական կրոնական զբոսաշրջությունից, առաջարկում է նաև ակտիվ-ճանաչողական զբոսաշրջություն՝ «Ապրիր ինչպես վանական» զբոսաշրջային արտադրանքի տեսքով: Մարզին բնորոշ զբոսաշրջային յուրահատուկ ռեսուրս է համարվում հուշադրյուրների կառուցման մշակույթը (Նոյեմբերյանի և Բերդի տարածաշրջաններ), որտեղ (հուշադրյուրներում) ցանկացած ոք կարող է կազմակերպել իր ընտանիքի և ընկերների հետ մեկօրյա հագիստ (անվճար) [8]:

ՀՀ-ում գործող զբոսաշրջային ձեռնարկությունները (օպերատորները/գործակալները) իրենց զբոսաշրջային փաթեթներում հիմնականում առաջարկում են Հաղարծին, Գոշավանք վանական համալիրները, Գոշ և Պարզ լճերը, Դիլիջան քաղաքը, Լաստիվերը և Ենոքավանը (պասիվ/ճանաչողական զբոսաշրջություն համար) [9]: Առաջարկվող զբոսաշրջային փաթեթների 80%-ը սահմանափակվում է Դիլիջանի տարածաշրջանով և այցելությունները գրեթե 100%-ով (խմբերի համար) կազմակերպվում է մեկ օրով, իսկ երկու օրանոց տուրերը հիմնականում կազմակերպվում են անհատական տուրերի և սոցիալաֆաթեթներով այցելությունների դեպքում: Այցելությունները գրեթե 100%-ով տեղի են ունենում մայիս-սեպտեմբեր ամիսներին՝ կազմակերպված տուրերի դեպքում և 90%-ով՝ ինքնակազմակերպ այցելությունների դեպքում: Ներկայում մարզ տարեկան այցելում է մոտ 300 000 զբոսաշրջիկ, որից 13%-ը այցելում է կազմակերպված, իսկ 87%-ը ինքնակազմակերպ կերպով:

ՏԱՎՈՒՇԻ ՄԱՐԶԻ ԶԲՈՍԱՇՐՋՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

Տավուշի զբոսաշրջության ներուժի լիարժեք և կայուն օգտագործման համար անհրաժեշտ է լուծել զբոսաշրջության զարգացմանը խոչընդոտող հիմնախնդիրները, որոնք ըստ ծագման միջավայրերի բաժանվում են հետևյալ խմբերի [8]:

Բնական

- ✓ մարզի սողանքավտանգ տարածքների առատություն (Դիլիջանի տարածաշրջան),
- ✓ բնակլիմայական պայմանների սեզոնայնություն:

Բնապահպանական

- ✓ ծառահատումներ (տարածքի դեգրադացում և աղմուկ),
- ✓ շրջակա միջավայրի հիմնականում ֆիզիկական աղտոտվածություն (աղբավայրերով և ամենուրեք թափված պլաստիկ իրերով):

Աշխարհաքաղաքական

- ✓ Մարզը սահմանակցում է Ադրբեջանի հետ (մոտ 300 կմ), որի պատճառով հատկապես տուժում են Նոյեմբեյանի և Բերդի տարածաշրջանները և ներդրումներ այդ տարածքների զբոսաշրջության համար, մասնավորապես միջազգային կազմակերպությունների կողմից, չեն կատարվում:

Սոցիալ-տնտեսական

- ✓ ճանապարհների անբարեկարգ վիճակը, որի պատճառով շատ զբոսաշրջիկներ երկրորդ անգամ չեն ցանկանում այցելել մարզ,
- ✓ մարզի բնակչության միգրացիան (հատկապես երիտասարդների) և ծերացումը՝ (հատկապես գյուղական բնակավայրերում),
- ✓ բնակավայրերի խմելու ջրի մատակարարման խնդիրներ,
- ✓ զբոսաշրջային ենթակառուցվածքների և տնտեսական գործունեություն ծավալելու համար հիմնական ֆոնդի (շենք-շինությունների) տեխնիկական մաշվածություն:

Իրավական

- ✓ հարկային քաղաքականությունը - մարզի զբոսաշրջային հոսքերը հիմնականում ապահովվում են տարեկան 4-5 ամիս, բայց ձեռնարկատերը հարկ է վճարում ամբողջ տարին,
- ✓ ԱԱՀ հաշվացման խնդիրներ:

Կրթական

- ✓ մարզում զբոսաշրջության ինդուստրիայի ձեռնարկություններում տակտիկական աշխատանքներ կատարող մասնագետներ պատրաստող կրթական հաստատությունների հեղինակության ցածր մակարդակ,
- ✓ բիզնեսի և կրթական ծրագրերի առաջնահերթությունների երբեմն անհամապատասխանություն:

Կառավարչա-կազմակերպչական

- ✓ մարզի մասին համակարգված և միասնական զբոսաշրջային տեղեկույթի բացակայություն,

- ✓ թվային միջավայրում մարզի ներկայացվածության ցածր մակարդակ և թվային տեխնոլոգիաների մարզի զբոսաշրջության ոլորտում ներդրվածության ցածր մակարդակ,
- ✓ զբոսաշրջային ցուցանակների կա՛մ բացակայություն, կա՛մ ոչ բավարար քանակ,
- ✓ մարզի սահմաններում զբոսաշրջային գործունեություն իրականացնող տնտեսվարող սուբյեկտների փոխհամագործակցության ցածր մակարդակ,
- ✓ տեղացի զբոսավարների պակաս և զբոսավարներին տեղում վերապատարաստելու ինստիտուտի բացակայություն,
- ✓ մարզում տեղական զբոսաշրջային օպերատորական/գործակալական գործունեության թույլ զարգացվածություն,
- ✓ միջհամայնքային տրասնպորտային կապերի բացակայություն կամ վատ վիճակ,
- ✓ միջհամայնքային գործող տրանսպորտային միջոցների ֆիզիկական մաշվածություն և ոչ էսթետիկ վիճակ,
- ✓ սանհանգույցների ոչ բավարար քանակ և եղածների վատ սանիտարահիգիենիկ վիճակ,
- ✓ հյուրատնային բիզնեսի չկարգավորված աճ,
- ✓ միջպետական ճանապարհներին զբոսաշրջային նպատակներով կառուցված մեծ թվով շենք-շինությունների լքված (չօգտագործվող) վիճակ,
- ✓ զբոսաշրջիկներին մարզում «երկար պահելու» ծառայությունների թերի զարգացվածությունը:
  - Մշակութային-վարքագծային*
- ✓ կարծրատիպեր – զբոսաշրջային ինդուստրիայի ձեռնարկություններում, հատկապես հյուրանոցներում և ռեստորաններում, աշխատողների մասին տեղի բնակչության ունեցած պատկերացումները,
- ✓ զբոսաշրջային մշակույթի ցածր մակարդակ,
- ✓ զբոսաշրջային ծառայությունների մատուցման որակի խնդիրներ:

ՏԱՎՈՒՇԻ ՄԱՐԶԻ ԶԲՈՍԱՇՐՋՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՄԿԶԲՈՒՆՔՆԵՐԸ, ՆՊԱՏԱԿՆԵՐԸ, ՄՈՏԵՑՈՒՄՆԵՐԸ

Տավուշի մարզի զբոսաշրջության զարգացման համար ընդունվել են կայուն զբոսաշրջության սկզբունքները, նպատակները և մի շարք տեղական մոտեցումներ [3;13;14]:

Ներկայում կայուն զբոսաշրջությունը դիտարկվում է որպես զբոսաշրջության զարգացման ընդհանուր գաղափարական հիմք և այն չի համարվում «զբոսաշրջության նոր կամ հատուկ տեսակ, այլ զբոսաշրջության բոլոր տեսակները պետք է ձգտեն լինել հնարավորինս առավել կայուն» [14]: Իսկ զբոսաշրջության կայուն զարգացումը մեկնաբանվում է հետևյալ կերպ, - «Զբոսաշրջության կայուն զարգացումը բավարարում է ներկայիս զբոսաշրջիկների և հյուրընկալող տարածքների կարիքները և միաժամանակ պահպանում և ուժեղացնում է ապագայի հնարավորությունները»[13]: Կայուն զբոսաշրջությունը պետք է բավարարի հետևյալ հիմնական *պահանջներին*[14]՝

1. ապահովել զբոսաշրջության զարգացման հիմնական տարրեր համարվող, գլխավոր էկոլոգիական պրոցեսներին և բնական ժառանգությանն ու կենսաբազմազանությանը նպաստող *շրջակա միջավայրի* ռեսուրսների օպտիմալ օգտագործումը,
2. հարգել հյուրընկալող տարածքների *սոցիալ-մշակութային* ինքնությունը, պահպանել նրանց կառույցները և մշակութային ժառանգությունը, ավանդույթները և աջակցել միջմշակութային ըմբռնմանն ու հանդուրժողականությանը,
3. ապահովել երկարաժամկետ *տնտեսական* գործողությունների կենսունակությունը, բոլոր շահառու կողմերի սոցիալ-տնտեսական եկամուտների արդարացի բաշխումը, ներառյալ կայուն աշխատատեղերը, հյուրընկալող կողմի հնարավորությունները և սոցիալական ծառայությունները և նպաստել աղքատության հաղթահարմանը:

Կայուն զբոսաշրջության *սկզբունքներն* XXI դարի օրակարգ փաստաթղթում ձևակերպված են հետևյալ կերպ [13]՝

- ճանապարհորդությունը և զբոսաշրջությունը մարդկանց պետք է օգնեն ներդաշնակ հարաբերություններ ստեղծել բնության հետ,
- ճանապարհորդությունը և զբոսաշրջությունը պետք է իրենց ներդրումն ունենան էկոհամակարգերի պահպանման և վերականգնման գործընթացում,
- ճանապարհորդությունը և զբոսաշրջությունը պետք է հենվեն արտադրության և սպառման կենսունակ մոդելների վրա,
- ճանապարհորդային և զբոսաշրջային ծառայությունների առևտրում պաշտպանողական (պրոտեկցիոնիզմ) քաղաքականությունը պետք է մասնակի կամ ամբողջությամբ փոխվի,
- զբոսաշրջության զարգացման հիմնախնդիրները պետք է լուծվեն շահագրգիռ կողմերի (տեղաբնակների) մասնակցությամբ՝ տեղական մակարդակում որոշումների պլանավորման ժամանակ,
- պետությունները մեկը մյուսին պետք է տեղեկացնեն հնարավոր բնական աղետների մասին, որոնք կարող են վնասել ինչպես զբոսաշրջիկներին այնպես էլ զբոսաշրջային ոլորտին,
- ճանապարհորդությունը և զբոսաշրջությունը պետք է նպաստեն տեղաբնակների համար աշխատատեղերի ստեղծմանը,
- զբոսաշրջության զարգացումը պետք է ապահովի և աջակցի տեղաբնակների մշակույթին և ավանդույթներին,
- ճանապարհորդության և զբոսաշրջության ինդուստրիան պետք է հենվեն շրջակա միջավայրի ոլորտում առկա միջազգային իրավունքի վրա:

Հենվելով եղած սկզբունքների և պահանջների վրա՝ ՄԱԿ ՉՀԿ-ն և ՄԱԶԾ-ը միասին (2005) ձևակերպել են կայուն զբոսաշրջության հիմնական *նպատակները* [14]՝

- ✓ *Տնտեսական կենսունակություն* – ապահովել զբոսաշրջային դեստինացիաների և ձեռնարկությունների կենսունակությունը և մրցունակությունը՝ նրանց զարգացման և երկարաժամկետ եկամուտներ ստանալու նպատակով:
- ✓ *Տեղական բարգավաճում* – մեծացնել զբոսաշրջության ներդրումը հյուրընկալող դեստինացիայի տնտեսության մեջ, ինչպես նաև նպաստել, որպեսզի այցելուների ծախսած գումարները մնան տեղում (տեղական համայնքներում):
- ✓ *Զբաղվածության որակ* – ավելացնել զբոսաշրջության կողմից ստեղծվող տեղական աշխատատեղերի քանակը և ուժեղացնել դրանց որակը՝ ներառյալ աշխատավարձի չափը, սպասարկման պայմանները և բացառել խտրականությունը՝ անկախ սեռից, ռասայից, ֆիզիկական թերություններից և այլն:
- ✓ *Սոցիալական արդարություն* – ձգտել հավասար և արդար կերպով բաշխել զբոսաշրջությունից ստացված եկամուտներն ընդունող համայնքի բոլոր անդամների միջև՝ ներառյալ աղքատների համար հասանելի ծառայությունների ստեղծումը, եկամուտների ավելացումը և հնարավորությունների զարգացումը:
- ✓ *Այցելուների բավարարվածություն* – ապահովել անվտանգ, բավարարող և անմոռանալի փորձ այցելուների համար, որը հասանելի կլինի բոլորին՝ առանց որևէ խտրականության՝ անկախ սեռից, ռասայից, ֆիզիկական ընդունակություններից և այլն:
- ✓ *Տեղական վերահսկողություն* – ներառել և ուժեղացնել տեղական համայնքների իրավունքները՝ նրանց տարածքներում զբոսաշրջության ապագա զարգացման և կառավարման պլանավորման և որոշումների կայացման գործընթացում և ապահովել շահագրգիռ կողմերի հետ խորհրդատվությունների անցկացումը:
- ✓ *Համայնքի բարեկեցություն* – աջակցել և բարելավել տեղական համայնքների կյանքի որակը՝ ներառյալ սոցիալական կառույցները, ռեսուրսները, հարմարությունները (ծառայությունների), կենսապահովման համակարգերի անարգել օգտագործումը՝ խուսափելով ցանկացած տեսակի սոցիալական դեգրադացիայից և շահագործումից:
- ✓ *Մշակութային հարստություն* – հարգել և պահպանել տեղական համայնքների պատմական ժառանգությունը, յուրահատուկ մշակույթը, ավանդույթները և ինքնօրինակությունը:

- ✓ *Ֆիզիկական ամբողջություն* – աջակցել և բարելավել քաղաքային և գյուղական լանդշաֆտների որակը և խուսափել շրջակա բնական միջավայրի ֆիզիկական և տեսողական դեգրադացիայից:
- ✓ *Կենսաբանական բազմազանություն* – աջակցել բնական տարածքների, կենդանիների ապրելավայրերի, վայրի բնության պահպանությանը և նվազեցնել դրանց հասցվող վնասները:
- ✓ *Ռեսուրսների արդյունավետություն* – նվազեցնել զբոսաշրջային ծառայությունների և հարմարությունների զարգացման և գործունեության ապահովման համար օգտագործվող սպառվող և չվերականգնվող ռեսուրսները:
- ✓ *Բնապահպանական անադարտություն* – նվազեցնել զբոսաշրջային ձեռնարկությունների և այցելուների կողմից օդի, ջրի և հողատարածքների աղտոտումը և թափոնների առաջացումը:

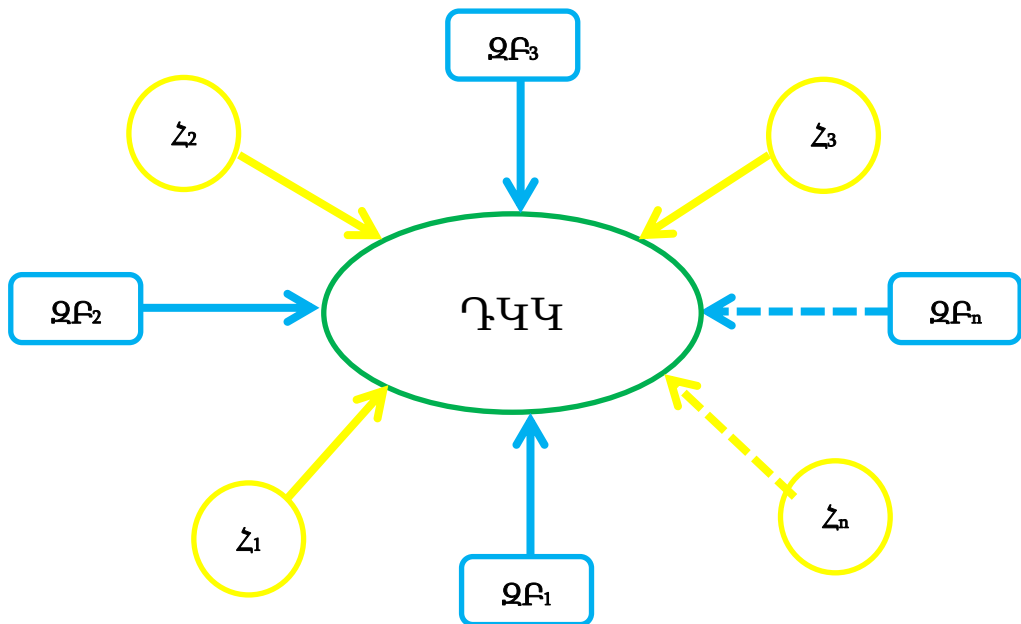
Տավուշի մարզում զբոսաշրջության զարգացման համար պետք է հաշվի առնել հետևյալ *մոտեցումները* [8].

- *Ապահովել համակարգային մոտեցում* - զբոսաշրջությունը դիտարկել որպես տնտեսական համակարգի տարր/ենթահամակարգ, այսինքն՝ զբոսաշրջության զարգացումը դիտարկել տնտեսության և մարդկային գործունեության մյուս տեսակների հետ մեկ ամբողջության մեջ:
- *Հաշվի առնել մարզի տարածքի առանձնահատկությունները* - մշակութային, սոցիալ-տնտեսական, աշխարհաքաղաքական, պատմական, բնակլիմայական, այսինքն՝ զբոսաշրջային գործունեության իրականացման ժամանակ ուղղորդվել տարածքի առանձնահատկություններով:
- *Ապահովել ժառանգականություն* - հաշվի առնել մարզում ոլորտի զարգացման պատմությունը, այսինքն՝ մարզում զբոսաշրջային գործունեության իրականացման համար հաշվի առնել զբոսաշրջության զարգացման անցյալը և փորձը:
- *Գլոբալիզացիային մասնակցություն* - մարզի զբոսաշրջության զարգացումը համադրել ոլորտի զարգացման համաշխարհային միտումների հետ, այսինքն՝ մարզի զբոսաշրջության զարգացման համար հաշվի առնել տվյալ ժամանակի գլոբալ պահանջները և միտումները:
- *Առաջնահերթության և տարածքային տարբերակում* - զբոսաշրջությունը որպես տնտեսության լոկոմոտիվ/զբոսաշրջությունը որպես «ուղեկից ապրանք»՝ կախված մարզի տվյալ հատվածի ներուժից և աշխարհագրական դիրքից, այսինքն՝ մարզի յուրաքանչյուր տարածքին ցուցաբերել տարբերակված մոտեցում:
- *Ապահովել ստեղծվող զբոսաշրջային միջավայրի/ենթակառուցվածքների ճկունությունը* - իրավիճակի փոփոխման պարագայում վերապրոֆիլավորման հնարավորություն, այսինքն՝ հնարավորության սահմաններում մարզի զբոսաշրջության զարգացման համար ստեղծվող ենթակառուցվածքները պետք է լինեն բազմապրոֆիլ և պահանջարկի փոփոխությանն արագ արձագանքելու որակներով հագեցած:
- *Համագործակցության և մասնակցայնության ապահովում* – այսինքն՝ մարզի զբոսաշրջության զարգացման համար հնարավորինս ապահովել բոլոր շահագրգիռ կողմերի ներգրավվածությունը:
- *Նորարարության խթանում* – այսինքն՝ զբոսաշրջության զարգացման համար առաջնահերթությունները տալ ոչ ստանդարտ և նորարարական լուծումներին:
- *Անվտանգություն և ապահովություն* – այսինքն՝ զբոսաշրջային գործունեության կազմակերպման ժամանակ ապահովել անհատների՝ զբոսաշրջիկ, տեղացի և այլն, ֆիզիկական, առողջական, հոգեբանական և այլն, անվտանգությունը:

ՏԱՎՈՒՇԻ ՄԱՐԶԻ ԶԲՈՍԱՇՐՋՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ

Ներկայում ՀՀ զբոսաշրջության ոլորտի կառավարումն իրականացվում է վերևից ներքև մոդելով՝ արտահայտված ՀՀ կառավարության Տնտեսական զարգացման և ներդրումների նախարարության Զբոսաշրջության պետական կոմիտեի գործառույթներով և մարզպետարաններում (որոշ դեպքերում նաև ՏԻՄ-երում) զբոսաշրջության զարգացման պատասխանատուներով:

Մարզում զբոսաշրջության կառավարման արդյունավետության բարձրացման համար պետք է ստեղծել պետական կառավարման համակարգին օգնող և կառավարման ներքևից վերև մոդելի իրականացումն ապահովող միավորներ նույնպես: Այսինքն՝ մարզի զբոսաշրջության կառավարումը պետք է ընթանա վերևից ներքև և ներքևից վերև մոդելների համադրման տեսքով: Վերջինս առաջարկվում է իրականացնել մարզի տարածքում դեստինացիաների կառավարման կազմակերպության(ների) (ԴԿԿ) ստեղծման օգնությամբ, որը (որոնք) ըստ անհրաժեշտության կարող է (են) ունենալ իր (իրենց) ներկայացուցիչները տարբեր համայնքներում: ԴԿԿ-ն դառնում է զբոսաշրջության շահագրգիռ տեղական կողմերին (համայնքներ, զբոսաշրջային ինդուստրիայի ձեռնարկություններ և այլն) միավորող և նրանց հիման վրա ստեղծվող մարմին (Նկ. 1): Այս կազմակերպչական մոտեցման (համայնքահեն ԴԿԿ) դեպքում հաշվի են առնվում և՛ պետական քաղաքականության, և՛ կազմակերպության որպես դեստինացիայի համար զբոսաշրջային ծառայություն մատուցող և համակարգող ընկերության, շահերը [12]: ԴԿԿ պարտականությունն է զարգացնել դեստինացիան՝ հիմնական շեշտը դնելով համակարգման վրա: Ծառայություն մատուցող ընկերությունները, համայնքապետարանը/մարզպետարանը համարվում են գործադիր ուժ քաղաքական-կազմակերպչական շրջանակներում: Սա, մի կողմից, նշանակում է, որ ծառայություն մատուցող բոլոր ընկերություններին հավասար վերաբերմունք է ցուցաբերվում՝ անկախ դեստինացիայում իրենց ունեցած կարևորությունից: Մյուս կողմից, ԴԿԿ-ն փոքր ազդեցություն է ունենում ծառայություն մատուցող ընկերությունների բիզնես որոշումների վրա, քանի որ նրանք անկախ են և, այդպիսով, պատասխանատու են իրենց սեփական բիզնեսի հաջողության համար [12]:

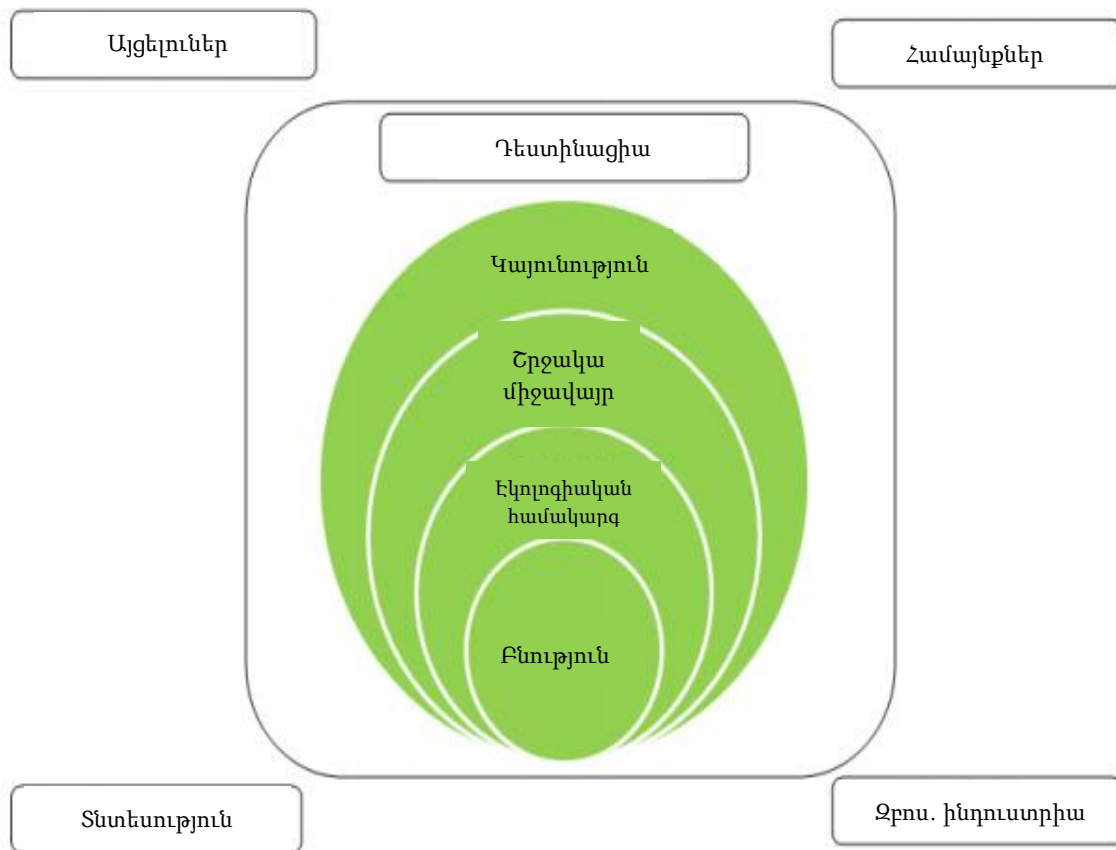
Նկար 1. Տավուշի մարզի զբոսաշրջության համայնքահեն դեստինացիոն կառավարման մոդելը

Հ₁, Հ₂, Հ₃, Հ_n – Համայնքներ

ԶԲ₁, ԶԲ₂, ԶԲ₃, ԶԲ_n – տեղական զբոսաշրջային բիզնեսներ

Հիմնվելով այս փաստի վրա՝ պարզ է դառնում նաև, որ դեստինացիայի կառավարումն իրականում համատեղ աշխատանք է և, որ այն կարևոր դեր է խաղում այն հարցում, թե ինչպես է դեստինացիան ընկալվում, որքան լավ են ծառայություն մատուցող ընկերությունները համագործակցում դեստինացիայի իմիջք ձևավորելու համար և որքանով են նրանք աջակցում ԴԿԿ-ի գործունեությանը: Դեստինացիան զարգացնելը մեծամասամբ կախված է շահառու կողմերի փոխզիջումների գնալու ունակության վրա: Հատկապես այն տարածաշրջանների համար, որոնք գտնվում են զբոսաշրջության զարգացման սկզբնական փուլում, այս մոտեցումը կարևոր նշանակություն ունի, քանի որ, մի կողմից, այն հաշվի է առնում ծառայություն մատուցող ընկերությունների և այլ գործող կողմերի ուժեղ և թույլ կողմերը, իսկ մյուս կողմից՝ շեշտվում ու մշակվում է միասնական զարգացումն ու համագործակցությունը [12]:

Միաժամանակ ստեղծվող դեստինացիաների կառավարման կազմակերպություններն իրենց գործունեության ռազմավարությունները պետք է կառուցեն դեստինացիաների կառավարման EVIDENCES³ մոդելի [11] հիման վրա (Նկ. 2):

Նկար 2. Զբոսաշրջային դեստինացիայի կառավարման EVIDENCES մոդելը

Նկար 2-ում ներկայացված մոդելը ենթադրում է, որ ԴԿԿ-ն պետք է իր գործունեությունն իրականացնի կայուն զբոսաշրջության սկզբունքների շրջանակներում և նպաստի կայուն զբոսաշրջության նպատակների իրականացմանը:

³ EVIDENCES - environment, visitors, tourism industry, destination, local economy, nature, community, ecology system and related sustainability issues.

**ՏԱՎՈՒՇԻ ՄԱՐԶԻ ԶԲՈՍԱՇՐՋՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԱՌԱՆՑՔԱՅԻՆ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ ԵՎ
ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐԸ**

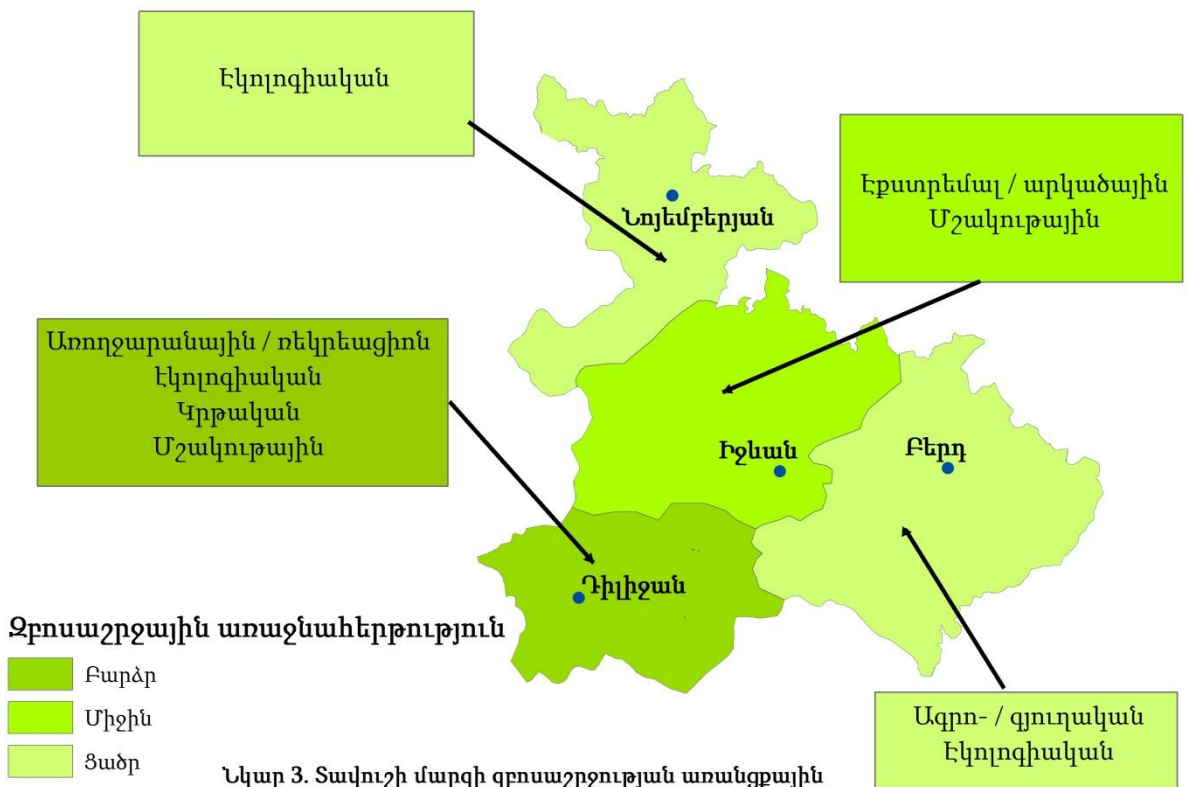
Տավուշի մարզն ունի զբոսաշրջության զարգացման մեծ ներուժ, որը ներկայումս մասնակի է օգտագործվում: Վերջինս ժամանակի ընթացքում պետք է ավելացնել՝ հիմնելով կայուն զբոսաշրջության սկզբունքների վրա:

Տավուշի մարզի զբոսաշրջային ներուժի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ մարզում, որպես **զբոսաշրջության առանցքային տեսակներ**, կարող են դիտարկվել հետևյալ տեսակները (իրենց ճյուղային տարատեսակներով)

- Առողջարանային/ռեկրեացիոն զբոսաշրջությունը
- Էկոլոգիական զբոսաշրջությունը
- Կրթական զբոսաշրջությունը
- Էքստրեմալ/արկածային զբոսաշրջությունը
- Ագրո-/գյուղական զբոսաշրջությունը
- Մշակութային (նյութական, ոչ նյութական, կրոնական) զբոսաշրջությունը:

Միաժամանակ պետք է նշել, որ այս տեսակների զարգացումը պետք է իրականացվի համալիր կերպով և զուգակցված՝ համադրված:

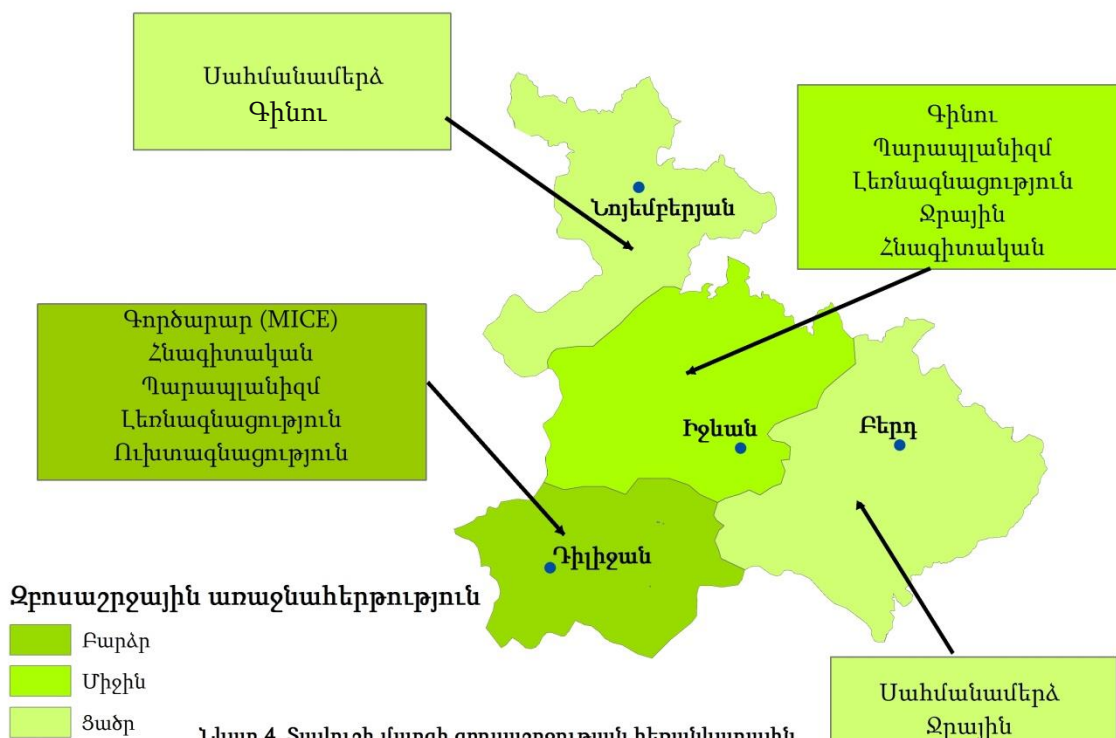
Ընդհանուր առմամբ զբոսաշրջության տվյալ տեսակների համար մարզի բոլոր տարածքներում կան որոշակի նախադրյալներ, բայց հաշվի առնելով դրանց զարգացնելու համար եղած ներուժի համամասնությունները, մարզի աշխարհագրական առանձնահատկությունները և յուրօրինակ քաղաքաաշխարհագրական դիրքն ու դրա առանձնահատկությունները և հայեցակարգում նշված սկզբունքները, առաջարկվում է զբոսաշրջության այս տեսակների հետևյալ տարածական բաշխվածությունը (Նկ. 3):

Վերջինս ցույց է տալիս, որ ամեն տարածքի (տարածաշրջան, համայնք, գյուղ, քաղաք) զբոսաշրջության զարգացման համար զբոսաշրջության նշված տեսակները պետք է համարել առաջնահերթ, ինչը միաժամանակ չի նշանակում, որ այլ տեսակներ այդ տարածքներում զարգացնել չի կարելի (այստեղ առաջարկվում են առաջնահերթություններ, իսկ գույները ցույց են տալիս տարածաշրջանների՝ զբոսաշրջության տեսանկյունից, մարզի համար առաջնահերթ լինելու համեմատական աստիճանը):

Զբոսաշրջային ներուժի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ Տավուշի մարզում **զբոսաշրջության հեռանկարային տեսակներ** են համարվում մարզի ռեսուրսների վրա հիմնված հետևյալ տեսակները (Նկ. 4)

- ✓ Գործարար (MICE) զբոսաշրջություն
- ✓ Հնագիտական զբոսաշրջություն
- ✓ Գինու զբոսաշրջություն
- ✓ Սահմանամերձ զբոսաշրջություն⁴
- ✓ Զբային զբոսաշրջություն (գետային, ջրամբարային)
- ✓ Պարապլանիզմ
- ✓ Լեռնագնացություն
- ✓ Ուլխտագնացություն:

Նկար 4. Տավուշի մարզի զբոսաշրջության հեռանկարային տեսակներն ըստ տարածաշրջանների

⁴ Հատուկ առանձնացված մի քանի մարտական հենակետեր զբոսաշրջային այցելությունների կազմակերպում (կազմակերպումից առաջ պետք է մանրակրկիտ ուսումնասիրել և վերլուծել հնարավոր տեղեկատվական գաղտնիության և անվտանգության խնդիրները) [8]:

Մարզի համար հեռանկարային է համարվում զբոսաշրջության առանցքային տեսակների կազմակերպման ժամանակ զբոսաշրջության հետևյալ ձևերի վրա շեշտադրումներ կատարելը՝

- ✓ Հանգստյան օրերի զբոսաշրջություն (weekend tourism) – այսինքն՝ մարզում առաջարկվող զբոսաշրջային ծառայությունները հարմարեցվեն նաև մարդկանց շաբաթվա ազատ օրերի հանգիստը կազմակերպելու համար,
- ✓ Փորձառույթահենք զբոսաշրջություն (experience-based tourism) – այսինքն՝ մարզում առաջարկվող զբոսաշրջային ծառայությունները լինեն ներառող, ակտիվ և զբոսաշրջիկները ներառվեն տեղական կյանքին՝ հատկապես ոչ նյութական մշակույթի տարրերի (խաղեր, արհեստներ, սովորույթներ, տոներ, խոհանոց և այլն) օգտագործման օգնությամբ:

Մարզի զբոսաշրջության զարգացման նոր հեռանկարներ կարող են բացել՝

- Ռեգիոնալ (հիմնականում Վրաստանի հետ համատեղ, տարեկան մոտ 8 մլն ներգնա զբոսաշրջիկ ունեցող երկիր) ներգնա զբոսաշրջային ուղևորությունների կազմակերպումը,
- Գյուղական տարածքներում էկո-/ագրո զբոսաշրջային միջավայրերի ստեղծումը, ինչպես բուն գյուղի բնակելի տարածքում, այնպես էլ համայնքապատկան բարձր լեռնային տարածքներում,
- Առաջնային նշանակությունը կորցրած տնտեսական ենթակառուցվածքների «զբոսաշրջայնացումը»՝ զբոսաշրջային նպատակներով օգտագործումը (օրինակ մարզի չգործող երկաթուղին և այլն),
- Զբոսաշրջիկներին վարձույթով ծառայությունների տրամադրումը (փոխադրամիջոցներ՝ ավտոմոբիլներ, հեծանիվներ, գրաստներ, արշավային պարագաներ) համապատասխան ձեռնարկատիրական գործունեության միջոցով,
- Մարզի զբոսաշրջային բրենդի ստեղծումը,
- Էկոնոմ դասի (ոչ շքեղ) հյուրանոցների կառուցումը:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

1. Հայաստանի ազգային ատլաս, Հատոր Ա: Խմբագրական խորհուրդ. – Եր., 2007
2. Հայաստանի Հանրապետության Տավուշի մարզի 2017-2025 թթ. զարգացման ռազմավարություն: Հաստատված ՀՀ կառավարության 2017 թ. հունիսի 6-ի նիստի N 29 արձանագրային որոշմամբ, 61 էջ
3. ՀՀ զբոսաշրջության զարգացման հայեցակարգ. – Եր., 2008, 62 էջ
4. ՀՀ Կարմիր գիրք, Եր., 2013
5. Պողոսյան Դ.Ս., Խոյեցյան Ա.Վ. Հայկական լեռնաշխարհի լանդշաֆտները և ֆիզիկաաշխարհագրական շրջանները, Եր., 2008, 232 էջ
6. Տավուշ. նյութական և հոգևոր ժառանգություն: Հանրապետական գիտական նստաշրջանի նյութեր. – Եր., 2009, 290 էջ
7. Տավուշ: Սոցիալ-մշակութային գործընթացներ (Ավանդույթ և արդիականություն) / ՀՀ ԳԱԱ, Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ. – Եր., 2014, 360 էջ,
8. Տավուշի մարզի Զբոսաշրջության զարգացման աշխատանքային խմբի հետազոտության արդյունքները ներկայացնող հաշվետվություններ, 2019 թ.
9. Aleksanyan G. Preconditions and perspectives of sustainable tourism development in Tavush region, Сборник материалов “Второй Южно-российской научно-практической конференции студентов, аспирантов и молодых ученых по туризмоведению”. Ростов-на-Дону, 2017, стр. 45-48
10. Brent Ritchie J.R., Geoffrey I. C. The competitive destination: a sustainable tourism perspective, UK, 2003
11. Dániel R. S. Sustainable Tourism Destination Management Strategies: Using the EVIDENCES Model for Evaluating TDM Tenders, Karlovitz J. T. (Ed.) (2015). Some Current Issues in Economics. Komárno: International Research Institute sro. ISBN 978-80-89691-20-3
12. Scherhag K. Sustainable Destination Management, 2016, Germany, 119 p.
13. UN. Agenda 21 for the Travel and Tourism Industry, 1996
14. UNEP-UNWTO. Making Tourism more Sustainable: A Guide for policy makers. – 2005, – 203 p.
15. WTTC. Travel and tourism: economic impact.– Armenia – 2018, – 24 p.
16. www.armstat.am - ՀՀ ԱՎԾ պաշտոնական կայք